

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРОГІДРОНІМІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Розглянуто методологічні проблеми в ономастичних дослідженнях загалом. На прикладі мікрогідронімного матеріалу з території Тернопільщини охарактеризовано й описано суть основних лінгвістичних методів та способів ономастичних досліджень.

Ключові слова: метод, спосіб дослідження, методика, мікрогідронім, гідронім, ойконім, апелятив.

Не дивлячись на те, що власні назви існували в різних мовах завжди, однак ономастичними універсалами, які підлягають спеціальним ономастичним дослідженням, їх стали кваліфікувати відносно недавно. З 50–60-х років ХХ ст. ономастичну лексику почали розглядати як складну самостійну систему. В процесі розвитку лексикології та лексикографії змінюється відношення як до об'єкта ономастичних досліджень, так і до методів аналізу цього прошарку лексики: виокремлюються нові проблемні зони ономастичного простору, виникають нові аспекти й методики дослідження.

Метою роботи є прагматичний показ потенційних можливостей ономастичних методів досліджень (етимологічного, порівняльно-історичного, формантного, онома-семасіологічного та статистичного) при підході до аналізу ареального мікрогідронімійного матеріалу.

Актуальність подібних досліджень зумовлена специфікою ономастичної лексики та її відмінністю від інших розрядів слів. Хоча в сучасних ономастичних дослідженнях використовують усі без виключення лінгвістичні методи, проте багато з них набувають нових форм та підходів. Аналізуючи методику ономастичних досліджень, учені прийшли до висновку, що найбільш розповсюдженими з них є: «deskриптивний, ареальний, генетичний, типологічний методи, а також різні методи порівняльно-історичного мовознавства». З іншого боку, ономастичний матеріал вимагає для свого всебічного аналізу підключення деяких додаткових методів або прийомів [11, с. 180].

Предметом дослідження є лексико-семантична природа твірної бази мікрогідронімів Тернопільщини, їхня етимологія, словотвір і структура на синхронному та діасинхронному рівнях.

Об'єктом є мікрогідронімний кадастр (лімноніми, гелоніми, мікрогідроніми) території Верхньо-Середнього Дністра, яка за адміністративно-територіальним устроєм охоплює Тернопільську

область.

Відбір методів і прийомів в ономастичному дослідженні залежить від об'єкта і завдань, які ставить дослідник перед собою в роботі. При цьому ці два показники органічно з'єднані й розділити їх виявляється неможливим. О.В. Суперанська зазначає, що «важко відокремити метод і прийом, а також виявити ієрархію методів» [11, с. 193].

Більшість сучасних ономастичних досліджень виконуються в площині загальномовних теорій і методів. У лінгвістичному словнику О.С. Ахманової прослідковуємо значення 14 рівнозначних методів, серед яких фіксується, наприклад, компаративний метод (порівняльно-історичний) [1, с. 203]. Проте О.О. Белецький, який досліджував різноманітність методів дослідження в ономастиці, вказує на несумісність цілей, завдань і прийомів порівняльно-історичного методу з цілями і завданнями, які стоять перед ономастичними дослідженнями. Хоча в своїй розвідці автор критично не розглядав усіх загальномовознавчих методів крізь призму ономастики [2, с. 12]. Детально простежив формування методів лінгвістичного аналізу з теоретичного погляду Б.А. Серебрянников у праці «Общее языкознание. Методы лингвистических исследований» (1973). Автор звертає увагу на структурні компоненти системи науково-дослідницького методу в ономастиці, де на першому місці стоїть теорія методу, на другому – комплекс науково-дослідницьких прийомів, зміст яких визначається лінгвістичними основами методу. Третю позицію займає комплекс технічних засобів і процедур [6, с. 133]. При цьому, підіймаючи питання співвідношення методології, методів і методик, Б.А. Серебрянников наголошує: «Навіть у тих випадках, коли метод за своєю суттю має однакову мету й спрямованість, наприклад вивчення конкретної мови за допомогою порівняльно-історичного методу, методика дослідження стосовно різних мовних напрямків мови не буде однаковою.» [6, с. 250]. Отже, беручи до уваги специфіку предмета й цілей ономастики як розділу лінгвістики, беручи до уваги особливості всіх її підрозділів (топоніміки, антропоніміки, гідроніміки та ін.), досить актуально постає питання щодо особливостей методології ономастики.

Досьогодні методологічна проблема майже залишалась осторонь у теоретичній ономастиці. І з

цього погляду необхідно звернути увагу на деякі праці вчених, в яких прослідковуються авторські вказівки щодо методології конкретних досліджень. Наприклад, при дослідженні слов'янських реліктів в ойконімії Німеччини О.Ф. Ріпецька пропонує спеціально розроблені нею принципи фонеморфічного і морфосемантичного аналізу, який відштовхується від мінімальної структурної одиниці – ойкоморфу. Вчена виокремлює мінімальну структурну одиницю з позицій формальних критеріїв (дистрибуція звуків, «серійність» і постійність кореневих і суфіксальних морфем) [5, с. 43].

Досить багато вчених розглядають методологію ономастики як спеціальний предмет (Б.А. Старостин, О.Т. Молчанова, Х.Ф. Ісакова та ін.). Наприклад, у науковій праці «Некоторые методологические проблемы теории собственных имён» Б.А. Старостин перераховує наступні підходи до вивчення власних назв: порівняльно-історичний або «Бопповсько-Шлейхерівська парадигма», семантичний (проблема значення), логічний (спроба подання формальної теорії імені, як у Б. Рассела) і стилістичний. Автор зазначає, що при вивченні власних назв недостатньо використовувати «синтаксичний підхід, не дивлячись на його методологічну важливість» [8, с. 40].

Як вже було вказано вище, обов'язкових методів і прийомів дослідження будь-якого ономастичного матеріалу не може бути. Оскільки, збір матеріалу, класифікація, методи обробки матеріалу мають індивідуальний, опосередкований характер. Як вказують дослідники, межа й обсяг мікротопонімії (мікрогідронімії) досить суперечливі. Перш за все суттєвими постають кількісні та якісні показники визначення мікрогідронімів. Первісні назви великих об'єктів подекуди бувають випадковими, чого не можна сказати про малі, особливо водні, об'єкти в процесі номінації.

Отже, приналежність назв до мікрогідронімії характеризується не лише розмірними характеристиками, але й опосередкованими факторами, до яких досить часто додаються соціальні моменти (практична роль об'єкта для людини, з чим пов'язаний фактор знаності об'єкта та поширеності його назви та ін.). Виходячи з цих мотивацій, ми притримувались методів і способів дослідження зібраного матеріалу, які дозволять продемонструвати всебічний аналіз мікрогідронімійних одиниць та виокремити їх в ономастичному просторі.

З-поміж найголовніших виділяємо наступні методи аналізу ономастичного матеріалу:

1. Етимологічний метод дозволяє реконструювати первинне значення, наприклад, гідроніма. До формальних способів етимологізації відносять пошуки тотожного за формою апелятива. Але треба пам'ятати, що отримати достовірну

ономастичну етимологію можливо лише у співставленні з етимологізованим ім'ям ономастичного матеріалу, тобто піддавати аналізу мікрогідроніми, що належать до однієї моделі. Наприклад: *Вербів*, м.б. яр (НП Розгадів, Зборівський [М-35-86-Б-6]) пор. *Верб'яєв* (назва села у Волинській землі – Вербаїв) (1452р.) [ССУМ I,164]; *Верб'яж*, яр (НП Старий Збараж [М-35-76-А-а]) (Старий Збараж) пор. *Верб'яж* – назва корчми у Львівській землі, Вербіж [ССУМ I,164]. Ймовірно назва утворена від апелятива *верба*, укр. верба, ст.сл. врьба, пол. wierzba [Ф. I, 293]; *вербівник* «вербозілля звичайне»; *верба*, «родовое название деревъ, множества видовъ «Salix L.»: ива, ветля, лоза, бредина, раkitникъ, молокитникъ» [Д. I, 178]. О.В. Суперанська зазначає, що між власною назвою та апелятивом звичайно виникає багато проміжних етапів, що приводить до зміни моделі та форми власної назви, а також губиться зв'язок із вихідним атрибутивним апелятивом [10, с. 206]. Внаслідок цього з'являються затемнені, прозорі назви, етимологію яких важко з'ясувати. Наприклад: *Дранча*, дж. біля ставку (НП Чистопати, Зборівський [М-35-75-Г-а]). Можливо, назва утворена від апелятива [*драничка*] (бот.) «садова айстра китайська» – неясне походження назви; можливо вона пов'язана з апелятивом *дранця* «тоненька дощечка, дранка» [ЕСУМ II, 422]; у Даля фіксуємо: «*драть*, раздирать на части, рвать; *дранка* – вообще что-либо драное, драния; *Драчье*, всякое дикое растение, чёрная трава» [Д. I, 490].

2. Порівняльно-історичний метод дозволяє виявити на основі архівних даних та писемних джерел зародження того ж таки (як приклад) гідроніма, його розвиток й трансформацію, соціальне середовище, що зумовило появу назви, і дає можливість встановити час виникнення назви та умови заселення терену. Заслуговує на увагу в цьому сенсі робота Г.П. Смолицької, котра розробила методіку реконструкції загальної лексики до XVIII ст. за даними гідронімії. Її сутність полягає у виявленні наявності гідрооб'єкта щодо його розповсюдженості назви за хронологічними та територіальними показниками; відповідності з апелятивними діалектними формами у слов'янських мовах; наявності тотожних назв у гідронімії інших територій [7, с. 20]. Нами було з'ясовано, що більшість мікрогідронімів на теренах України своїми коренями сягають праслов'янських апелятивних основ. На це вказують хоча б наступні фактори: 1) сліди мовної архаїки можна прослідкувати за гідронімними формантами та фінальними компонентами, завдяки яким утворені мікрогідронімійні назви. Найбільшу групу складають відойконімні мікрогідроніми із формантами *-иця*,

-ець: (ст. Жабиниця, кр. Маковиця, м. б., яр Волчанець, м. б. Гростянець, м. б. Хованець), а (як відомо) перші назви поселень на *-иця, -ець* зафіксовані на території України в писемних джерелах X-XIV століть. Отже, можна припустити, що водні об'єкти існували раніше до процесу заселення; 2) наявність інших архаїчних формантів у досліджуваному матеріалі: мікрогідроніми із формантами *-на, -ня*: (оз. Безодня, м. б. Дегтярна, м. б. Попельня, кр. Шлюзна); із компонентами *-ва, -ава*: (б. м. Качава, кр. Линва, кр. Трїтва); із кінцевим *-да*: (оз. Караманда, вир Левада, яр, м. б. Осада); із компонентами *-ла, -ля*: (м. б. Гребля, м. б. Зогуля, м. б. Кренгла); із компонентами *-ин, -инь, -иня*: (кр. Добринь, м. б. Бучинь, м. б. Плоходсиня); 3) більшість мікрогідронімів мотивовані топографічними апелятивами, найменування яких вказують на фізичні властивості місцевості (як і в ойконімії, такі процеси вважають більш давніми); 4) ранні фіксації ойконімних назв, від яких походять мікрогідроніми: н-д: кр. Добровідка < НП Доброводи (Збараський); кр. Гайвориниця < НП Гайворонка (Теребовлянський); м. б. Русава < НП Русилів (Бучачський) < р. Русава. Ці ойконіми й гідроніми вперше зафіксовані на мапах Гійома де Боплана XVII ст.

Аналізуючи локально зібраний матеріал з позицій *словотвірного аналізу*, можна зробити висновки, що для мікрогідронімів окремих теренів, наприклад, Тернопільщини характерні традиційні словотвірні моделі та способи, де найбільшу кількість складають мікрогідроніми, утворені лексико-семантичним способом, який включає в себе метод онімізації та трансонімізації. З-поміж таких назв можна виділити декілька загальновідомих категорій семантичних переосмислень: 1) **метафоричні утворення** (процес номінації на основі зовнішньої подібності або схожості): (кр. Журавель; яр Колесо); 2) **синекдоха** (онімізація загальних назв відповідних об'єктів): (б. м. Болото, ст. Став, ст. Озеро, м. м. Фоса); 3) **метонімія** (принцип «асоціації за суміжністю топооб'єктів»): (кр. Ямина, м. б. Гайок, бол. Очерет).

3. Формантний метод, згідно з яким на базі апелятивних основ чи онімів утворюються назви за допомогою морфем, основ чи синтаксичних засобів. Формантний метод дозволяє виявити формантні одиниці, що дає можливість судити про однотипність назв на основі повторення однакових елементів у назвах або ж і цілих лексем. Як стверджують дослідники, «для слов'янської ономастики формантний аналіз поряд з ареальним може виявити цікаві картини минулої спільності слов'янства, а також розселення окремих етнічних груп» [11, с. 208]. Якщо сказане підкріпити конкретним матеріалом, то найбільшу групу мікрогідронімів, утворених морфологічним спосо-

бом деривації, складають суфіксальні деривати, утворені за допомогою наступних архаїчних суфіксів: 1) із суфіксом *-ка*: (м. б. Видумка); 2) із суфіксами *-ськ, -цьк* (у значенні релятивності й посесивності): (ст. Тернопільський, ст. Бережанський, кр. Пороховецька, ст. Андрушівський, м. б. Богданівська, бол. Іванківецькі); 3) із суфіксами *-ов, -ів* (зі значенням посесивності), у вигляді субстантивованих прикметників: (б. м. Глібова, кр. Хомова, кр. Якімова, кр. Мартиньова, кол. Андругівка, кр. Вибраківка, м. б. Лецівка, м. б. Медведівка); 4) із суфіксом *-ин* (м. б. Іванчин Яр, м. б. Лучин Яр, кр. Славинь).

4. Онома-семасіологічний метод дослідження мікрогідронімів Тернопільщини дозволяє простежити похідність зафіксованих назв від народної географічної термінології. Завдяки цьому методу можливо розкрити сутність ареальних топонімійних досліджень, які криються у вивченні системи народних географічних термінів (НГТ) як загальних назв «у більшості випадків діалектного походження, що називають той чи інший тип об'єктів і явищ фізичної географії» [4, с. 23]. Як зазначає В. Шульгач, НГТ у складі топонімійної (мікрогідронімійної) системи – найстабільніший і найархаїчніший шар лексики із характерним «консерватизмом формально-семантичної організації» і відзначається широкими реконструктивними можливостями для гідронімів, найповніше характеризує фізико-географічні особливості території, відображає умови залюднення краю і може пролити світло на визначення прабатьківщини слов'ян за набором лексем і їх семантикою, відбитою в назвах гідрооб'єктів [12, с. 163]. Серед зафіксованих назв гідрооб'єктів прослідковуємо тісний зв'язок між генезою мікрогідроніма й класом природного об'єкта номінації. Від народної географічної термінології походять, в основному, назви боліт, мочарів, мокрих балок та ярів, наповнених стоячою водою зі значенням особливих ознак: м. б. Вигін; м. б. Вістря; бол. Гай; м. б. Довжок; м. б. Задорожки, м. б. Ліскова; назви ставів та криниць мають відойконімне походження: ст. Микулинський (НП Микулинці, Теребовлянський); ст. Озерянський (НП Озеряни, Борщівський); ст. Плесковецький Став (НП Плесківці, Зборівський); кр. Підбережня (НП Підбережці, Зборівський); кр. Слобідка (НП Слобідка, Теребовлянський); відантропонімні деривати спостерігаємо у назвах копанок, колодязів: коп. Антонівська, кр. Демнянина, кр. Миколаївська.

5. Статистичний аналіз зафіксованих одиниць, а також визначальних ономастичних компонентів або формантів у будь-якій ономастичній системі дозволяє досліднику зробити висновки

щодо нормативності досліджуваних явищ, адже «найбільш частотне є нормативним» [10, с. 65]. Статистичні вибірки інвентаризують зібраний ономастичний матеріал, дозволяючи досліднику підтвердити повноту його складу. У процесі дослідження мікрогідронічного кадастру (лімоніми, гелоніми, мікрогідроніми) Верхньо-Середнього Дністра, території Тернопільської області нами було зафіксовано значну кількість назв, в яких чітко прослідковується кількісне співвідношення між дериватами відапелятивного характеру та відонімними утвореннями. Як бачимо, застосування статистичного аналізу матеріалу дозволяє детально продемонструвати розповсюдженість назв мікрогідрооб'єктів, які походять від НГТ; простежити кількісне співвідношення назв зі значенням берегової лінії; виявити родові ознаки досліджуваних мікроодиниць; вказати на морфологічну структуру мікрогідроніма; характерні для мікрогідронімів Тернопільщини способи словотворення. Унаочнити такі результати доцільно, наприклад, круговими діаграмами.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що дослідження як регіонального, так і всеукраїнського гідронімікону розвивалося у руслі чотирьох базових напрямків дослідження: *етимологічного* (архаїчні гідроніми), в цьому руслі працювали й працюють такі вчені: О. Трубачов, Є. Отін, В. Топоров, В. Петров, О. Білецький, В. Шульгач, В. Лучик та ін.; *структурно-морфологічний підхід* має на меті виокремлення моделей і типів гідронімів щодо їхньої граматичної будови (дослідження в цьому науковому просторі проводили: З. Франко, Ю. Карпенко, А. Корепанова, Л. Гумецька, О. Стрижак та ін.); *онома-семасіологічний напрям* передбачає дослідження гідронімів з позиції взаємозалежності назв гідрооб'єктів та інших видів топонімів, а також встановлює закономірності перенесення загальних географічних термінів на назви водних об'єктів (ці аспекти подибуємо в працях О. Стрижака, Л. Масенко, Т. Марусенко та ін.); *суперстратна спрямованість* представлена в дослідженні в онімному просторі нашарувань мови прийшлого населення у мові корінних жителів певних регіонів країни. Цю тему розвивали у своїх наукових працях: І. Железняк, О. Карпенко, О. Стрижак, В. Шульгач.

Усе частіше за останні роки відбуваються наукові ономастичні форуми, на яких осмислюється та узагальнюється стан і перспективи української ономастики у загальнослов'янському контексті, виходять у світ узагальнюючі дослідницькі видання, які дозволяють зробити висновки, що «нинішній рівень української ономастичної науки, який на загальнослов'янському тлі є досить високим, став наслідком її інтенсивного

розвитку протягом останнього півстоліття» [3, с. 45]. Незважаючи на значні успіхи у вирішенні цього проблемного питання, його розв'язання ще потребує значних теоретичних розвідок і практичного дослідження мовного матеріалу окремих ареалів топонімів у межах онімних систем. І чільне місце в цьому процесі займає саме методика ономастичних досліджень.

Скорочення

- Д. – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Даль. – СПб.–М.: Тов-во М.О. Вольфа, 1903. – Т. 1. – 877 с.; 1905. – Т. 2. – 1017 с.; 1907. – Т. 3. – 893 с.; 1909. – Т. 4. – 853 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / [ред.-упоряд. О.С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. I. – 632 с.; 1985. – Т. II. – 570 с.; 1989. – Т. III. – 648 с.; 2006. – Т. V. – 704 с.
- М-35... – Військова топографічна карта. Масштаб 1:25000.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2-х т. / [укл.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова, І.М. Керницький, Л.М. Полюга, Р.Й. Керста, М.Л. Худаш] – К.: Наук. думка, 1977. – Т. I. – 630 с.; 1978. – Т. II. – 591 с.
- Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Макс Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – Т. I – 573 с.; 1986. – Т. II. – 671 с.; 1987. – Т. III. – 830 с.; 1987. – Т. IV. – 860 с.
- бол. – болото
кр. – криниця
м. б. – мокра балка
м. м. – мокра місцевість
моч. – мочар
НП – населений пункт
р. – річка
ст. – став

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
2. Белецкий А.Л. Лексикология и теория языкознания (ономастика) / А.Л. Белецкий. – К.: Киевский университет, 1972. – 208 с.
3. Лучик В.В. Стан і перспективи української ономастики в загальнослов'янському контексті // Науковий вісник Чернівецького університету. – Зб. наук. праць. – Вип. 354–355. – Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2007. – С.45
4. Подольская Н.В. Методы современных ономастических исследований / Н.В. Подольская, А.В. Суперанская // Типы языковых общностей

- и методы их изучения. Тезисы 3-ей Всесоюзной конференции по теоретическим вопросам языкознания. – М., 1984.
5. Рипецкая О.Ф. О методике и результатах синхронического изучения славянских реликтов в ойконимиконе ГДР / О.Ф. Рипецкая // Перспективы развития славянской ономастики. – М., 1980. – 105 с.
  6. Серебрянников Б.А. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / Б.А. Серебрянников. – М., 1973. – 260 с.
  7. Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки в ее отношении к истории словарного состава русского языка: автореф. дис. на соискание степени докт. филол. наук: спец. «Русский язык» – М., 1981. – 25 с.
  8. Старостин Б.А. Некоторые методологические проблемы теории собственных имён / Б.А. Старостин // Имя нарицательное и собственное – М., 1978 – С. 34–42.
  9. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 312 с.
  10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 368 с.
  11. Суперанская А.В. Теория и методика ономастических исследований / Суперанская А.В., Сталтманэ В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 256 с.
  12. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / В.П. Шульгач. – К., 1998. – 368 с.

Methodological problems in onomastic investigations are dealt with as a whole. The principal linguistic methods and modes of research have been detected, enabling to demonstrate a comprehensive analysis of microhydronyms of the Ternopil' area (the names of uncirculating waters).

Key words: *method, research mode, method, microhydronym, oikonym, appellative.*

Рассмотрено методологические проблемы в ономастических исследованиях. Обозначены основные лингвистические методы и способы исследования, которые позволили продемонстрировать всеохватывающий анализ микрогидронимов Тернопольской области (названия непроточных вод).

Ключевые слова: *метод, способ исследования, методика, микрогидроним, гидроним, ойконим, апеллятив.*